

MULTIKULTURALNOST KAO SMISAO POSTOJANJA? O NACIONALNOM IDENTITETU JUGOSLOVENSKOG PISCA IVE ANDRIĆA

APSTRAKT: *Cilj rada jeste da se utvrdi u kojoj meri je nacionalni identitet Ive Andrića uticao na prijem njegovog dela u Poljskoj. Vrhunac Andrićeve popularnosti pada u vreme posle Drugog svetskog rata kada je Poljska postala gotovo homogena u pogledu etničke pripadnosti i veroispovesti. Iz tog razloga, poljski čitaoci sa ograničenim razumevanjem istorijske kompleksnosti i kulturnog identiteta balkanskih zemalja ne mogu u potpunosti prepoznati stvari koje su prikazane u Andrićevim delima. Poljsko razumevanje nacionalnog identiteta Ive Andrića, kao teško definisanog, nije najvažnija interpretativna dominantna, tako da se ključ razumevanja njegovih dela vrti oko dva glavna konteksta: univerzalna poruka o drami ljudskog postojanja i istraživanje kulturnog fenomena stvorenog na raskrsnici Istoka i Zapada.*

KLJUČNE REČI: *Ivo Andrić, multikulturalnost, identitet, Poljska, uticaj, književnost*

Sve na svetu je most – osmeh,
uzdah i pogled. Sve na svetu stremi povezivanju,
do nalaženja svoje druge strane.
To je stremljenje ka sporazumu s ljudima.
Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*¹

Ivo Andrić i Poljska

Ivo Andrić (1892–1975) je jedini dobitnik Nobelove nagrade za književnost koji potiče sa Balkana. Već zbog tog razloga njegovo stvaralaštvo zaslužuje posebno interesovanje, osim toga tu motivaciju jačaju bliske veze pisca sa Poljskom. Andrić je u Poljskoj bio najpopularniji 60-ih i 70-ih godina prošlog veka.² Njegovo ime se ponovo pojavilo na stranicama polj-

¹ Ivo Andrić, *Most na rzece Drinie*, prevel. H. Kalita, Łódź 1978, 405.

² U Poljskoj su objavljena sva najvažnija Andrićeva dela (pojedina, kao *Na Drini ćuprija*, nekoliko puta): *Gospođica* (1962), *Na kamenu* (1974), *Prokleta avlija*, *Razgovor sa Gojom* (1977), *Na Drini ćuprija* (1978, 1985), *Travnička hronika* (1977), *Anikina vremena* (1978), *Kuća na osami* (1979), *Omer-paša Latas* (1983), *Ex Ponto* (1985), *Letovanje na jugu* (1988). Piščevo stvaralaštvo je u Poljskoj dočekalo i tri monografije: J. Wierzbicki, *Ivo*

ske štampe više od trideset godina posle smrti pisca romana *Na Drini ćuprija* u vezi sa optužbama za fašizam, saradnju sa Nemačkom, rasizam, antimuslimanske predrasude, homoseksualizam i psihopatološku ličnost koje su stizale uglavnom iz njegove rodne Bosne. Tim optužbama se služilo argumentujući potrebu poništavanja Nobelove nagrade dodeljene piscu 1961. godine.³ U Poljskoj nisu izostali branioci pisca, među kojima su brojni, kao izuzetni istoričar i slavista profesor Henrik-Batovski, pripadali krugu njegovih bliskih prijatelja.⁴

Veze Ive Andrića sa Poljskom imaju posebnu dimenziju. U jednoj od recenzija njegove zbirke priča, objavljenoj u prestižnom *Życiu Literackim* (*Życie Literackie*),⁵ čak je nazvan „susedskim piscem“. Sam Andrić je priznao da je na formiranje njegove duhovnosti najveći uticaj imala Poljska: „Moja se otadžbina valjda neće ljutiti, ako kažem da sam se u Bosni rodio, a duhovno sam progledao u Poljskoj“.⁶ Njegove veze sa poljskim duhom počinju u pišćevom ranom detinjstvu. Izgubivši oca u drugoj godini života, bio je predan na vaspitanje tetki koja je živela u Višegradu, ženi Poljaka Jana Matkovčika koji je sve do smrti bio staratelj budućeg pisca. Ujak, kao vodnik k.u.k žandarmerije je patrolirao na konju na srpsko-bosanskom graničnom pojasu. Mladi Andrić ga je pratio u tim akcijama – poznao je topografiju regiona, njegovu istoriju i kulturu, istovremeno se emotivno vezujući za Poljsku koja je ostavila trajan trag u njegovoj biografiji.⁷ Verovatno je zato za mesto svog školovanja, mada je studije započeo u Zagrebu, a posle nastavio u Beču, izabrao Jagelonski univerzitet koji je, *nota bene*, 1964. godine dodelio nobelovcu titulu *doctor honoris causa*. U pišćevim uspomenama Krakov je jedini grad u Evropi „čije ime uvek izaziva drhtaj i ubrzano kruženje krvi“,⁸ između ostalog zato što je osim intelektualnih fascinacija u tom gradu doživeo i fascinaciju Helenom Ižikovskom (kasnije Žulavskom) koja je odrasla u Bosni i koja je u njegovim tekstovima postala prototip figure „lepe Poljakinje“.⁹

Andrić, Warszawa 1965; K. Żórawski, *Ivo Andrić*, Warszawa 1988; *Ivo Andrić w dziesiątą rocznicę śmierci. Zbiór tekstów*, prir. M. Klecel, Warszawa 1988, kao i brojne članke u poljskim naučnim časopisima.

³ Upporediti belešku o osnivanju komiteta u Bosni i Hercegovini koji zahteva poništavanje Nobelove nagrade za književnost dodeljene Ivi Andriću 1961, *Polityka*, 1990, br. 32, 2 i belešku na tu temu *Trybuna*, 1999, br. 145, 4.

⁴ H. Batowski, „W sprawie Iwo Andricia“, *Polityka*, 1990, br. 35, 3.

⁵ L. Bugajski, recenzija: Ivo Andrić, „Wakacje na południu“, *Życie Literackie*, 1989, br. 18, 15.

⁶ Citat prema: G. Berić, „Druga śmierć Iwa Andricia“, prev. D. J. Ćirić, *Gazeta Wyborcza*, 1999, br. 283, 14.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Citat prema: G. Berić, *op. cit.*, 14.

⁹ Opširnije o krakovskoj epizodi Ive Andrića piše Sylwia Nowak-Bajcar u knjižici čiji se naslov nadovezuje na naslov jedne od Andrićevih pripovedaka: *Helena, kobieta, której*

Lojalnost prema svojoj *Alma mater* Andrić je dokazao 1940. godine, kada je kao ambasador Jugoslavije u Nemačkoj inicirao akciju diplomata o oslobađanju iz logora Zahrenshausen profesora Jagelonskog univerziteta koga su hitlerovci uhapsili 6. novembra 1939.¹⁰

Andrić je u Krakovu studirao poljski jezik, kao i književnost i istoriju Poljske. Tada se oduševio stvaralaštvom poljskih romantičara (posebno Julijuša Slovackog) i prozom Stefana Žeromskog koju je pisac početnik smatrao nedostižnim uzorom. Iz fascinacije poljskom kulturom neki istraživači izvode književno-idejne analogije sa stvaralaštvom Henrika Sjenkjeviča (u čijim romanima se takođe vodi borba između hrišćanstva i islama, između katoličkih Poljaka i muslimanskih Tatara i Turaka) koje se vide u Andrićevoj istorijskoj prozi. Ta bitka dva sveta i dve kulture odigrava se na Kresima međuratne Poljske, na granici koja je bila etnički i verski kotao kao i Andrićeva rodna Bosna.¹¹ Rekonstruišući istorijske i kulturne realije autor *Na Drini ćuprije* se poziva na poljskog pisca Ježija Andžejevskog koji je tvrdio da preciznost mora da obavezuje stvaraoca u ne manjem stepenu kao i vladara države.

U Andrićevom stvaralaštvu poljski sižeji ne zauzimaju počasno mesto, ali junaci poljskog porekla su važne figure egzistencijalnog diskursa. Pisac ih izdvaja iz mase inoplemenika koji su na srpsko-bosansku granicu došli zajedno za austrijskom administracijom. U njegovim opisima mogu se naći poljske osobine koje je Andrić izvrsno poznavao – izgnanstvo posle ustanaka završenih porazom, neprekidna čežnja za zemljom i slobodom, melanholija, stalno traženje nečega nerealnog, sklonost ka beskrajnim diskusijama o svemu i ni o čemu, ali istovremeno izvesna uglađenost i „evropejstvo“ suprotstavljeni ludilu zabava i pijanstvu.¹² Julijan Kornhauser primećuje da likovi Poljaka piscu služe i za pokazivanje njegove filozofije koja se sažima u „mišljenju o bezizlaznosti, večnim mukama, haotičnom neredu i neostvorenoj žudnji“,¹³ koje čine čovekovu sudbinu nezavisno od njegovog porekla ili religije.

nie ma i która jest. Krakowska biografija Ivo Andricia, Kraków 2013; *Ista: Jelena, žena koje ima*, Beograd 2015.

¹⁰ J. Magnuszewski, *Mały słownik pisarzy zachodniosłowiańskich i południowosłowiańskich*, Warszawa 1973, 9.

¹¹ Uporediti: B. Zieliński, *Serbska powieść historyczna. Studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju*, Poznań 1998, 193–212.

¹² Poljski junak romana *Omer-paša Latas* je npr. kapetan Kučinjski koji je kao Izet-efendija služio u armiji seraskera Omera-paše Latasa, predstavljen u poglavlju „U večernjim časovima“, a takođe i poturčeni emigrant, oficir artiljerije, Zigmunt Ering – Arif-beg, nazivan Topči-bašom, junak poglavlja *Na lancu i Vino zvano žilavka (Omer-paša Latas)*, Sarajevo 1976, poljski prevod Alije Dukanovića, *Omer-paša Latas*, Warszawa 1983).

¹³ J. Kornhauser, „Wątki polskie we współczesnej literaturze serbskiej i chorwackiej (rekonesans)“, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, ML XXXIII, Kraków 1993, 49.

Nacionalni identitet Ive Andrića u poljskom književnoistorijskom, kritičkom i publicističkom diskursu

U obrazloženju dodeljivanja Nobelove nagrade Andriću napisano je da pisac dobija nagradu „za snagu epskog dara koja omogućava da se u potpunosti otkrije ljudska sudbina i problemi vezani za istoriju njegove zemlje“.¹⁴ Na diplomi uručenoj dobitniku, ipak, ne nalazi se naziv zemlje koju je tako fascinantno predstavio. Kako se, dakle, može razumeti ta prilično enigmatska definicija? Dakle, koja je zemlja piščeva „zemlja“ – zemlja nacionalnog porekla roditelja, rodna zemlja, zemlja življenja, zemlja shvaćena kao država, napokon, zemlja smatrana otadžbinom.

Teškoće da se odgovori na ta pitanja imaju izvor u piščevoj biografiji. Andrić se rodio u bosanskom Travniku¹⁵ u katoličkoj porodici Hrvata koji su poticali iz Sarajeva. Pohađao je gimnaziju koju su vodili hrvatski franjevci. Njegovo prvo pismo je bila latinica, a počinjući svoju književnu delatnost služio se „ijekavskim“ dijalektom koji koriste Hrvati i koji se razlikuje od „ekavske“ varijante kojom je govorila većina Srba. Škola mu je dala zapadno-latinsku formaciju. Produbile su je studije u Zagrebu, Beču, Krakovu i Gracu, kao i veze sa hrvatskom i srpskom književnom avangardom koja se inspirisala evropskim umetničkim pokretima prve polovine XX veka.¹⁶ Andrić je veze sa evropskom kulturom održavao radeći u razdoblju 1921–1941. u diplomatskoj službi Jugoslavije u poslanstvima u: Rimu, Bukureštu, Marseju, Parizu, Madridu, Ženevi i Berlinu. Izbor karijere u jugoslovenskom Ministarstvu inostranih dela je uticao na to da se u hrvatskim krugovima na Andrića počelo gledati kao na otpadnika koji se prodao Srbima, za stalno se nastanio u Beogradu, počeo da se služi ekavicom i češće od latinice koristi ćirilicu. Istovremeno je bio veran poštovalac jugoslovenske ideje. I pored tih previranja multikulturalna Bosna – čiju istoriju i tradiciju je skoro celog života pronicljivo istraživao u arhivama i bibliotekama – dominirala je u njegovom stvaralaštvu i umetničkoj mašti.

Poljski čitalac, naročito onaj koji je po Andrićeve romane ili priče posegao ili seže slučajno, slabo se orijentiše u istorijskim i kulturnim zamršenostima Balkana gde je „pitanje piščevog identiteta posebno naraslo u godinama krvavog konflikta iz perioda 1991–1995, možda zato što je njegova biografija simbolično otelotvorila minulu jugoslovensku ideju“.¹⁷

¹⁴ *For the epic force with which he has traced themes and depicted human destinies drawn from the history of his country.*

¹⁵ Prema drugim izvorima pisac se rodio u vozu za Travnik ili u prigradskom naselju Dolac. G. Berić, *op. cit.*, 14.

¹⁶ Videti: J. Wierzbicki, *Pożegnanie z Jugosławią. Szkice i portrety literackie*, Warszawa 1992, 24–27.

¹⁷ A. Gostomska, „Wokół Bośni Andrića“, u: *Spotkania międzykulturowe*, t. 1, *Literaturoznawstwo, Kultura*, prir. K. Jarzabek, A. Ruttar, S. Sojda, Katowice 2013.

Određivanje piščevog nacionalnog identiteta stvara probleme i poljskim istoričarima književnosti i publicistima, pre svega stoga što je sam pojam „identitet“ različito interpretiran. Prema opštoj definiciji koju je formulisala Malgożata Budita-Budzinjska to je svest o samome sebi, sposobnost određivanja onoga što ličnost jeste, kojoj grupi pripada, sa kojom grupom se identifikuje. Čini vrstu samopoznanja koja se odnosi na ono što je za jedinku najvažnije, najkarakterističnije, šta je čini i šta određuje refleksivan odnos subjekta prema samom sebi.¹⁸ Ista autorka, koncentrišući se na specifičnu vrstu identiteta – nacionalni identitet – pretpostavlja da je on individualan, pripisan i nepromenljiv, ne zavisi od prihvaćenih društvenih uloga, mada je povezan sa grupom. Sadrži vezane za nju elemente kontinuiteta i istoričnosti koji čine tradiciju koja je (mada povezivana sa trajnošću) u svojoj suštini promenljiva i podleže stalnim rekonstrukcijama koje je prilagođavaju sadašnjosti.¹⁹ Ivo Andrić, ipak, izmiče takvoj prostoj kategorizaciji. Njegov nacionalni identitet je, doduše, podlegao postepenim rekonstrukcijama, ali da li se može jednoznačno utvrditi da je uistinu bila jedna, nepromenljiva i pripisana piscu jednom zauvek? Oblikovanje Andrićevog nacionalnog identiteta se odvijalo na nekoliko ravni koje su uticale jedna na drugu:

– *psihološkoj*, preko težnji ka individualnoj identifikaciji ne toliko sa narodom koliko sa konkretnom regijom Bosne, sa lokalnom zajednicom i njenom opšte shvaćenom kulturom koja u obzir uzima i stereotipe oblikovane u svom okviru;

– *sociološkoj*, preko prihvatanja podele na „mi“ i „oni“ koja postoji u kolektivnoj svesti (hrišćani – muslimani, stanovnici Bosne – došljaci koji predstavljaju tuđu administraciju, ljudi koji ostaju pod uticajem zapadne kulture – ljudi koje je oblikovala kultura Istoka). To antagonizovanje je podjednako doprinosilo održavanju ili savlađivanju stereotipa od strane pisca, predrasuda i etničke ili nacionalne diskriminacije koja je iz njih proisticala;

– *istorijskoj*, preko pozivanja na istoriju naroda koji žive na granici Bosne, Hercegovine i Srbije, pojedinih gradova i istorijskih institucija vezanih za tu regiju;

– *verskoj*, preko nadovezivanja na aksiologiju i verske tradicije (katoličke, pravoslavne, muslimanske, jevrejske) ili preko njihovog negiranja ili ponovnog vrednovanja njihovog značenja podjednako za sebe, kao i za konkretne zajednice;

– *geografskoj*, preko pripisivanje sebe kao jedinke određenom prostoru i načinu njegovog kulturnog oblikovanja, na primer na arhitektonskom ili urbanističkom nivou (crkve, džamije, mostovi, topografija konkretnih gradova, npr. Sarajeva, Travnika ili gradića, npr. Osatice);

¹⁸ M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa 2010, 91.

¹⁹ *Ibidem*, 95–96.

– *kulturnoj*, preko izgradnje veza sa nasleđem raznih kulturnih krugova i ličnog čitanja kulturnih simbola, kodova i skripta svojstvenih tim kulturama,²⁰

– *političkoj*, preko reagovanja na različite varijante jugoslovenske ideje i ustavne promene.

Ta mreža komplikovanih veza je pogodovala da u poljskom književnoistorijskom i publicističkom diskursu nije lako naći jednoznačan odgovor na temu Andrićevog nacionalnog identiteta. Mišljenja pojedinih istraživača su oprečna (čak u studiji jednog autora mogu se naći različite verzije) ili su toliko uopštena da je na njihovom osnovu teško shvatiti zašto je piscu pripisan takav, a ne drugačiji identitet. Ti problemi su se pojavili već 70-ih godina, kao primer može poslužiti opširna beleška objavljena 1973. godine u *Malom rečniku zapadnoslovenskih i južnoslovenskih pisaca*²¹ u kojoj nailazimo na takve podatke koji se odnose na nacionalnu pripadnost: „**srpski**²² pisac romana i novela. Potiče iz stare zanatske **bosanske** porodice“; „Posle oslobođanja 1917. godine u Zagrebu je redigovao časopis *Književni jug* – književni organ pristalica jedinstva **Jugoslovena**“; „Aktivno učestvuje u kulturnom i društvenom životu **socijalističke Jugoslavije**“; „U tim delima je sadržao široku epsku panoramu davne **Bosne** (...) taj pohod u prošlost rodne zemlje nije proisticao isključivo iz patriotskih pobuda“. U toj belešci se ne pojavljuje nikakav pomen o tome da su se Andrićevi roditelji smatrali katoličkim Hrvatima, a ne Bosancima, mada su stvarno živeli u Bosni.

Citirani primer delimično ilustruje tendencije u određivanju nacionalnog identiteta Ive Andrića. Na osnovu analize studija posvećenih tom piscu, u poljskom književnoistorijskom i publicističkom diskursu može se izdvojiti nekoliko kriterijuma prema kojima se određuje nacionalni identitet autora *Na Drini ćuprije*:

1) etnička pripadnost uslovljena nacionalnošću roditelja, npr:

Osim **Hrvata iz Bosne, Andrića**, i Srbina iz Vojvodine, Crnjanskog, u to vreme u Beogradu se nastanjuju i drugi pesnici.²³

Marja Dombrovska-Partika piše o optužbi za nacionalno otpadništvo koju su Andriću Hrvati istakli već 1970. godine.²⁴

Hrvat po poreklu, obrazovanju i celoj kulturnoj formaciji.²⁵

²⁰ Uporediti: A. Rypel, *Ideologiczny wymiar dyskursu edukacyjnego. Na przykładzie podręczników języka polskiego z lat 1918–2010*, Bydgoszcz 2012, 176–177.

²¹ J. Magnuszewski, *op. cit.*, 8–11.

²² Sva isticanja u tekstu potiču od autorke.

²³ J. Wierzbiński, *Pożegnanie z Jugosławią. Szkice i portrety literackie*, Warszawa 1992, 24.

²⁴ M. Dąbrowska-Partyka, *Literatura pogranicza, pogranicza literatury*, Kraków 2004.

²⁵ M. Bobrownicka, „W świecie zdominowanym przez strach. Systemy wartości i taktyki obronne“, *Krasnogruda*, 1997, br. 6, 80.

2) pripadnost nacionalnoj književnoj kulturi koja proističe iz izbora zemlje i jezika na kome se razvijala piščeva umetnička karijera, npr.:

Izbor jugoslovenskog naroda-fantoma doveo je Ivu Andrića u **struju srpske nacionalne kulture** i na vrh srpskog književnog pesništva.²⁶

Uostalom, lako je primetiti kako naredni predvodnici **srpske avangarde** (Andrić, Petrović, Crnjanski) odustaju od živog učešća u književnom pokretu.²⁷

Kasnije u starosti, već u Titovoj Jugoslaviji, odredio se kao **Srbin i kao srpski pisac** ima mesto u istoriji književnosti.²⁸

Smeštam Andrića u **srpski diskurs i pored toga što je Hrvat rođen u Bosni**, pošto je od 1920. godine živeo u Beogradu, napustio pisanje hrvatskom „ijekavicom“ u korist srpske „ekavice“, češće upotrebljavao ćirilicu nego latinicu i sam se opredelio kao pripadnik srpske književnosti.²⁹

3) Pripadnost zemlji rođenja smatranoj otadžbinom – mesto dubokih ličnih doživljaja, formiranja ličnosti – u čijoj je tradiciji i istoriji pisac ukorenjen, npr.:

Bosanski pisac, autor romana, između ostalog „Letovanja na jugu“ i socijalno-običajnih romana (...) ³⁰.

Mislio sam samo na početni period boravka tog pisca u **rodnoj Bosni**, pre njegovog nastanjivanja u Beogradu.³¹

Činjenica da su tri najveća **bosanska pisca** XX veka egzistencijalisti (Ivo Andrić, Mehmed Selimović, Isak Samokovlija – nap. A. R.) čini se karakteristična. Andrić bira hladan objektivizam opisa, bežeći u univerzalistički filozofizam.³²

4) pripadnost narodu kreiranom do strane jugoslovenske ideje koja je evoluirala i koju su koristile jugoslovenske države posle 1918. i 1945. godine, npr.:

Ivo Andrić, rođ. 1892. godine, **jugoslovenski pisac**.³³

Posebnu ulogu nove studije dodeljuju Andrićevom i Krležinom književnom stvaralaštvu, dvojici najvećih **jugoslovenskih pisaca XX veka**.³⁴

²⁶ J. Rapacka, *Śródziemnomorze. Europa Środkowa, Bałkany. Studia z literatur południowosłowiańskich*, Kraków 2002, 451.

²⁷ J. Wierzbicki, *Pożegnanie z Jugosławią*, 27.

²⁸ J. Wierzbicki, „Odkrywanie piekła“, *Polityka*, 1992, br. 3, 19.

²⁹ M. Koch, „My“ i „Oni“, „Swój“ i „Obcy“. *Bałkany XX wieku z perspektywy kolonialnej i postkolonialnej*, Porównania 2009, br. 6, 84.

³⁰ Beleşka u kalendaru povodom godišnjice u: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Rzeszowie, *Kalendarium ważniejszych wydarzeń i rocznic w 2012 roku*, Rzeszów 2011.

³¹ H. Batowski, „Jeszcze o Andriciu“, *Tygodnik Powszechny*, 1996, br. 16, 4.

³² A. Gostomska, *op. cit.*, 91.

³³ Spisak osoba odlikovanih doktoratom *honoris causa* Jagelonskog univerziteta: www.uj.edu.pl/universytet-z-collegium-medicum/nagrody-i-wyróżnienia/dhc (pristupljeno 12. 6. 2016).

Veran jugoslovenskoj ideji Andrić je pripadao toj malobrojnoj, dramatičnoj grupi koja je svoju **narodnost** određivala kao **jugoslovensku**.³⁵

Andrić je bio čovek režima, **zvanični Jugosloven**, uostalom po ubeđenju.³⁶

Andriću nije oprošteno što je u zrelim godinama živeo u Beogradu i što se smatrao **jugoslovenskim piscem**.³⁷

Među Andrićevim knjigama ta je najviše politička. Tajanstvena i nematerijalna, daje istinitu istoriju **Jugoslovena**.³⁸

U poljskoj recepciji Andrićevog stvaralaštva poslednji kriterijum je naročito težak za definisanje. Piščevo „jugoslovenstvo“ je naglašavano podjednako pre i posle raspada Jugoslavije – sedamdesetih, osamdesetih, devedesetih godina i na početku XXI veka, dakle nezavisno od ustavnih i geopolitičkih promena, ali samo u malobrojnim poljskim književnokritičkim tekstovima može se naći objašnjenje porekla i toka evolucije jugoslovenske ideje. Andrić joj je, na svoj način, bio veran tokom cele književne karijere, na svim etapama oblikovanja te ideje – pre Prvog svetskog rata kada je to bila ideologija naroda koji traži državu, kao i posle Drugog svetskog rata kada je to bila ideologija države koja traži narod.³⁹ Pisac je ostajao pri njoj čak po cenu nenaklonjenosti intelektualnih elita i optužbi za nacionalno otpadništvo, kao i kolaboracije sa srpskim, fašističkim i komunističkim režimom. Uprkos stvarnosti u kojoj su naredne verzije jugoslovenstva trpele poraze,⁴⁰ činilo se da postojano veruje da ono može biti lek protiv nacionalnih konflikata.

U brojnim poljskim monografijama može se, takođe, primetiti nenaklonjenost prema jednoznačnom pripisivanju Andrića jednoj naciji. Julijan Kornhauzer u knjizi *Wątki polskie we współczesnej literaturze serbskiej i chorwackiej (rekonesans)*⁴¹ čak dva poglavlja posvećuje Andrićevom stvaralaštvu ne označavajući ga definitivno ni kao Hrvata ni kao Srbina. U

³⁴ J. Kornhauser, „Reinterpretacja tradycji w postjugosłowiańskich pracach historycznoliterackich“, u: *W poszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacja tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1995 roku*, Kraków 2005, 469.

³⁵ J. Rapacka, *op. cit.*, 454.

³⁶ J. Wierzbicki, „Odkrywanie piekła“, *Polityka*, 1992, br. 3, 19.

³⁷ D. Ćirlić-Straszyńska, Uvod u: *Kraj kilimem przykryty: współczesna literatura Bośni i Hercegowiny*, prir. B. Zieliński, izbor D. Ćirlić-Straszyńska, tłum. D. Ćirlić-Straszyńska, D. J. Ćirlić, Toruń 2004, 5.

³⁸ S. Cerović, „Polityczny testament Andrića“, *Krasnogruda*, 1997, br. 3, 121.

³⁹ J. Rapacka, *op. cit.*, 450.

⁴⁰ Opširnu i detaljnu studiju tog pitanja predstavila je Joana Rapacka u poglavlju „O ideologii jugosłowiańskiej jako idei narodowej“ u: *Śródziemnomorze. Europa Środkowa, Bałkany...*, 442–457.

⁴¹ J. Kornhauser, *Wątki polskie*.

drugom tekstu konstatuje čak da Andrić nastupa u dva paralelna lika: **kao srpski i hrvatski autor**.⁴²

Za poljski književno-istorijski diskurs takođe je karakteristično pozivanje na stavove samog Andrića, generalno nedokumentovane reference do konkretnih izvora u kojima bi se mogle naći neposredne piščeve izjave, npr.: „posle se **izjasnio** za Srbina“,⁴³ „**izjasnio se kao Srbin**“,⁴⁴ „klasifikovan kao predstavnik srpske književnosti što **sam nikada nije poricao**“,⁴⁵ „pristupio je **srpskoj književnosti**“,⁴⁶ „svoju narodnost je definisao kao jugoslovensku“,⁴⁷ „**smatrao se** za jugoslovenskog pisca“.⁴⁸ Takvo implicitno pozivanje na konkretne piščeve izjave treba da legitimizuje, često potpuno oprečna, ubeđenja pojedinih istraživača na temu Andrićevog nacionalnog identiteta. Odličan primer takvog autoritarnog prisvajanja prava određivanja piščeve etničke/državne pripadnosti jeste polemika prof. Henrika Batovskog sa srpskim piscem i publicistom Ilijom Marinkovićem. Obojica polemičara su se, određujući Andrićevu narodnost, pozivala na blisko, višegodišnje poznanstvo sa nobelovcem i deklaracije nacionalne pripadnosti koje su čuli neposredno od njega.

Henrik Batovski je lično poznao Andrića preko četrdeset godina i sa sigurnošću zna da se taj pisac nije smatrao Srbinom. Rođen u Bosni, katolik, smatrao se jugoslovenskim piscem, pošto je budući rođen još u XIX veku postao poklonik ideje jugoslovenske zajednice i verovao je u nju pored svih iskustava posle godine 1918. i 1945. sve do kraja života. Pisao je samo na hrvatskom.⁴⁹

„Ja [Ilija Marinković] takođe sam lično poznao Andrića (između ostalog, bio sam prvi koji ga je obavestio o dodeljivanju Nobelove nagrade). Ivo Andrić se nikada u svojim javnim nastupima nije izjašnjavao ni kao Srbin, ni kao Hrvat, ni kao Jugosloven. (...). Pisao je na srpsko-hrvatskom, u raznim delima koristeći jednu ili drugu varijantu – „ijekavski“ i „ekavski“.⁵⁰

Multikulturalnost i univerzalna poruka proze Ive Andrića

Poljski čitalac dela Ive Andrića nije emotivno upleten u balkanske nacionalne i političke sporove. Određivanju piščeve nacionalne pripadnosti može da pristupi na način koji prevazilazi tesne okvire podela i različitih

⁴² J. Kornahauser, *Reinterpretacija tradycji...*, 469.

⁴³ M. Bobrownicka, „W świetle zdominowanym przez strach. Systemy wartości i taktyki obronne“, *Krasnogruda*, 1997, br. 6, 80.

⁴⁴ J. Wierzbicki, *Odkrywanie piekła*, 19.

⁴⁵ I. Marinković, „Ivo Andrić nie pisał po chorwacku“, *Tygodnik Powszechny*, 1996/13, 4.

⁴⁶ M. Koch, *op. cit.*, 84.

⁴⁷ J. Rapacka, *op. cit.*, 454.

⁴⁸ D. Cirlić-Straszyńska, *op. cit.*, 5.

⁴⁹ H. Batowski, *op. cit.*, 4.

⁵⁰ I. Marinković, *op. cit.*, 4.

nacionalizama, a u multikulturalizmu može naći niz univerzalnih vrednosti. Ikona te multikulturalnosti za poljskog čitaoca jeste Bosna koju je pisac nazivao svojom otadžbinom. Alija Dukanović, autor brojnih prevoda Andrićevog stvaralaštva na poljski jezik, rođen u Bosni i Poljskoj živi i stvara od 1948. godine, Bosnu je nazvao „zatvorom za piščevu maštu“.⁵¹ Nobe-lovac se, prema njemu, opsesivno vraćao rodnom kraju i pored toga što ga je asociirao na poniženje, bedu, nedostatak perspektiva, provincijalizam i introvertnu stagnaciju. Bosna je doduše bila zatvor za Andrićevu književnu maštu, ali se upravo zahvaljujući tom ograničenju taj deo Evrope pojavio kao kulturna regija koja fascinira neobičnim bogatstvom. Ono proističe iz perifernog položaja na obodima velikih civilizacija: evropske i istočne, a takođe i položaja na dodiru kultura: pravoslavlja, katolicizma, islama i judaizma – i to u dve varijante: sefardske koja je na tom tlu ukorenjena od proterivanja Jevreja iz Španije i aškenaske koja je u Bosnu stigla sa austrijskom okupacijom.⁵² Zbog tog razloga Bosna je često nazivana Balkanom u minijaturi. Njena multinacionalnosti i multikonfesionalnost je kulturno neverovatno plodna, ali u trenucima istorijskih previranja za posledicu ima eskalaciju konflikata koji proističu iz narušavanja uzajamnih odnosa građenih na etnosu i konfesiji. Ta destabilizacija se proteže na liniji opozicionih, mada uzajamno komplementarnih kulturnih konstrukata izvedenih iz podela na grčki Istok i latinski Zapad.

Prema opštem stereotipu, Istok se poziva na bogatu, zrelu vizantijsku kulturu, ali je ta kultura već davno izgubila svoju vitalnost i dinamiku, okoštala je i postala konzervativna. Istok je dakle: arhaičan, nazadan, degenerisan, zaostao, nelogičan, despotski, etnocentričan i fanatičan. Zbog toga mu je potrebna prosveta i stalna kontrola „ljudi Zapada“; Zapad je, naime, povezivan sa društvenom i stvaralačkom aktivnošću koje su ga dovele na čelo svih civilizacijskih krugova i uticale da je: logičan, epiričan, kulturnan, racionalan, inovatorski i demokratski.⁵³ Ta tradicionalna podela treba da bude upotpunjena trećom – orijentalnim kulturnim krugom na čiji upliv se Bosna otvorila pod uticajem turskih osvajanja,⁵⁴ postavši treći, zaseban svet u kome istovremeno postoje tri različite civilizacije.

Ta zemlja je, ipak, uvek funkcionisala na periferijama pomenutih krugova, slično kao što je bila udaljena od centara visoke politike. Iz perspektive te udaljenosti Bosna izgleda kao kulturni model granice – krajine na kojoj se oblikuje specifična struktura identiteta nastala na raskrsnici

⁵¹ A. Dukanović, „Wstęp“, u: I. Andrić, *Znaki przydrożne*, tłum. A. Dukanović, Warszawa 1986, 9.

⁵² A. Stankowicz, *Między bośniackością a jugoslawizmem. Z dziejów kultury bośniackiej*, Bielsko-Biała 2004, 149.

⁵³ Uporediti: A. Gostomska, *op. cit.*, 93.

⁵⁴ Uporediti: J. Magnuszewski, *Słowiańszczyzna zachodnia i południowa. Studia i szkice literackie*, Warszawa 1995, 10.

raznih (često potpuno suprotstavljenih) etnosa, konfesija, jezika i kultura. To je hibridni identitet koji se sastoji od raznih elemenata razvrstanih u brojne nejednorodne varijante u kojima se mešaju veroispovesti, narodnosti i jezici. Tradicionalni kriterijumi koji služe određivanju nacionalne pripadnosti konkretnih stanovnika Bosne često izneveravaju, a potvrđuju se kriterijumi vezani za istorijske i političke činioce.

U tom kontekstu lakše je objasniti fenomen Andrićevog nacionalnog identiteta. Juljan Kornhauzer je piščev stav definisao kao netipičan primer „bekstva od narodnosti“.⁵⁵ Posledica toga je odbacivanje jedne, određene genealogije i izbor svojevrsnog umnogostručnog identiteta koji čine raznovrsni elementi – hrvatski, katolički, srpski, bosanski, jugoslovenski, zapadni i istočni. U piščevom stvaralaštvu identiteti se povezuju spajajući se u heterogenu strukturu, nejednoznačnu i zato tako podložnu kritici i – najčešće nezasnovanim optužbama koje ističu predstavnici raznih nacionalizama, posebno bošnjačkog i hrvatskog.⁵⁶ Poljska recepcija Andrićevog stvaralaštva je slobodna od takvog ideološkog tereta i u vezi sa tim za savremenog čitaoca autor *Na Drini ćuprije* predstavlja izvanredan primer multikulturalnog pisca koji je upravo multikulturalizam učinio smislom svog postojanja, izmičući narodnim i kulturnim klasifikacijama koje nabacuju podjednako apologeti, kao i protivnici. Zahvaljujući transformaciji lokalnih istorija u univerzalne romane, Andrić je postao pisac bez granica, svetski pisac.

Bosna, rekonstruisana u skladu sa istorijskim i geografskim realijama, a istovremeno mitologizovana od strane pisca, postala je povod za razmatranja o čovekovoj sudbini uopšte. Još na početku 80-ih godina XX veka poljski istoričar književnosti Edvard Madani je uočio da u Andrićevom stvaralaštvu „refleksiju nad nacionalnim karakterom, nad nacionalnom mitologijom pratila je refleksija nad istorijom, kulturom i oblikom ili pak smislom ljudskog postojanja“.⁵⁷ Sam pisac je u eseju *Razgovor sa Gojom* objavljenom 1934. godine definisao cilj svog stvaralaštva: „Treba slušati

⁵⁵ J. Kornhauzer, „Konflikt kultur“, Krasnogruda, 1997, br. 3, 108.

⁵⁶ Treba primetiti da je među hrvatskim istoričarima književnosti i kritičarima od kraja 90-ih godina počelo da prevladuje mišljenje koje je sa Andrića uklonilo odijum „izdajnika“ i „begunca“. Zaključeno je da se njegovo stvaralaštvo ne može komentarisati sa pozicije nacionalnog ekskluzivizma (bilo kakvog); naime, to je pisac ukorenjen podjednako u hrvatskoj književnosti, kao i u srpskoj ili bosansko-hercegovačkoj – to je pisac granice (prostora raznih nacija, religija, običaja, kultura i civilizacija; uporediti S. Primorac, „Noblist nie jest dla Chorwatów zdrąją?“, prev. A. Cymanowska, *Nowe Bałkany*, 2012, br. 10. Međutim, u rodnoj Bosni sećanje na pisca je sistematski uništavano ili brisano u simboličkoj dimenziji (npr. razbijanjem piščevog spomenika koji se nalazio u Višegradu kod slavnog mosta na Drini ili pretvaranje njegovog muzeja u kafić). Mada počinje da se priznaje umetnička vrednost njegovog stvaralaštva, njihov smisao se i dalje jednostrano posmatra kroz prizmu muslimanskih predrasuda. Uporediti: G. Berić, *op. cit.*, 14–15.

⁵⁷ E. Madany, *Jugosłowiański bóg Mars. Proza narodów Jugosławii w czasach wojny wyzwoleniczej*, Łódź 1982, 206.

legende, te tragove kolektivnih ljudskih stremljenja tokom vekova, i iz njih odgonetati, ukoliko je moguće, smisao naše sudbine (...). Smisao treba tražiti u tim slojevima koje stoleća ostavljaju na nekoliko ključnih legendi. Ti slojevi ponavljaju, doduše sve manje verno, oblik tog zrna istine, jezgro legende oko kojeg talože: i tako ga prenose kroz stoleća. U predanjima je prava istorija čovečanstva i zahvaljujući njima može se, ako ne potpuno otkriti, onda makar osetiti njen smisao“.⁵⁸

Prvo čitanje Andrićeve proze navodi na zaključak da je vizija sveta i celishodnosti njegovog postojanja iz osnova pesimistička. Izvor mišljenja i delovanja likova koje je pisac kreirao uglavnom je strah i osećaj ugroženosti. Ljudski život ispunjava strah od svega – od samog sebe, od jačeg, mudrijeg, zlobnijeg, od tajne, mraka. Čak je „činjenje dobra zatrovano zlom, samoživom namerom da se njime kupi sopstvena bezbednost: *zbog straha ljudi su zli i brutalni, i podli, zbog straha su štedri, a čak i dobri*“.⁵⁹ Na taj način Andrić otkriva ne samo balkanske, za nas Poljake egzotične, slojeve prvobitnih atavizama, već nas uverava da se iste takve naslage divljine nalaze u svakome čoveku ispod tankog sloja civilizacije, nezavisno od toga da li je to civilizacija Istoka ili Zapada.

Piščeva poruka je, i pored svega, optimistična – mada je to gorka, teška forma egoizma koju nije lako ublažiti. Ona zahteva stalno i herojsko preduzimanje napora, čak i ako bi bili osuđeni na neuspeh – cilj ljudskog života je izgradnja mostova nad zlom sveta, čak i tada kada njime dominiraju sile koje se ne mogu pomiriti. U skici *Mostovi* koja je nastala 1938. godine, Ivo Andrić je napisao: „Sve na svetu je most (...) sve mora nešto da prebrođuje, da premosti kaos, smrt ili besmislenost“.⁶⁰

REZIME

MULTIKULTURALIZAM KAO RAZLOG POSTOJANJA? O NACIONALNOM IDENTITETU JUGOSLOVENSKOG PISCA IVE ANDRIĆA

Ivo Andrić je jedini pisac i dobitnik Nobelove nagrade balkanskog porekla. Njegov rad datira između 1911. i 1975. godine. Dugi niz godina njegov nacionalni identitet i književni opus se smatraju kontroverznim. On je sebe smatrao Jugoslovenom, međutim mnogi izvori (uključujući i poljske) smatraju ga hrvatskim, srpskim ili bosanskim piscem. Relativno popularan u Poljskoj, on formira bliske veze sa ovom zemljom: lične, kulturne i

⁵⁸ I. Andrić, „Rozmowa z Goyą“, prev. E. Banaszczyk i M. Głowacka, u: I. Andrić, *Opowiadania o bracie Piotrze. Rozmowa z Goyą*, Łódź 1977, 177–178.

⁵⁹ M. Bobrownicka, *op. cit.*, 81.

⁶⁰ Citat prema: J. Leociak, *op. cit.*, 27.

do određenog nivoa političke. Poljaci su imali epizodne ali ipak važne uloge u Andrićevim delima.

Cilj rada je da se utvrdi u kojoj meri je njegov nacionalni identitet uticao na prihvatanje njegovog rada u Poljskoj. Obrazloženje Nobelove nagrade koju je dobio glasi: „za epsku snagu kojom je pratio teme i prikazao sudbine izvučene iz istorije svoje zemlje“. Odgovor na pitanje „koja zemlja“ je težak za jednog Poljaka. Formiranje poljskog osećaja odvojenosti od drugih naroda je razvijeno u različitim okolnostima nego formiranje identiteta kod bivših Jugoslovena. To se dogodilo i kada je Poljska Republika bila multinacionalna i multikonfesionalna država. Rast poljskog duha zajedništva podržan je jasno definisanim toposima, kao što su topos poljskog jezika ili topos katoličkog Poljaka. Vrhunac Andrićeve popularnosti pada u vreme posle Drugog svetskog rata kada je Poljska postala skoro homogena u pogledu etničke pripadnosti i veroispovesti. Iz tog razloga, poljski čitaoci koji imaju ograničeno razumevanje istorijske kompleksnosti i kulturnog identiteta balkanskih zemalja ne mogu u potpunosti prepoznati svet prikazan u Andrićevim delima. Činilac koji dodatno ometa razumevanje ovih sofisticiranih pitanja jeste sama ideja „jugoslavizma“, koja nikada nije bila homogena i koja je odigrala različite uloge u različitim periodima.

Poljsko razumevanje nacionalnog identiteta Ive Andrića, koji je teško definisati, nije najvažnija interpretativna dominantna, tako da se ključ razumevanja njegovih dela vrti oko dva glavna konteksta: univerzalna poruka o drami ljudskog postojanja i istraživanje kulturnog fenomena stvorenog na raskrsnici Istoka i Zapada.

STRESZCZENIE

WIELOKULTUROWOŚĆ JAKO RACJA ISTNIENIA? O TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ JUGOSŁOWIAŃSKIEGO PISARZA IVO ANDRICIA

Ivo Andrić jest jedynym pochodzącym z Bałkanów laureatem literackiej Nagrody Nobla. Tworzył w latach 1911–1975. Jego tożsamość narodowa oraz twórczość nawet obecnie budzi szereg kontrowersji. Sam pisarz określał się jako Jugosłowianin, ale w różnych opracowaniach (także polskich) uważa się go zarówno za twórcę chorwackiego, jak i serbskiego, czy bośniackiego. W PRL był pisarzem stosunkowo popularnym, z naszym krajem łączyło go wiele bardzo istotnych związków osobistych, kulturalnych i w pewnej mierze także politycznych. Polacy bywali również epizodycznymi, ale ważnymi bohaterami utworów Andricia.

Celem artykułu jest określenie, w jakim stopniu tożsamość narodowa pisarza wpłynęła na recepcję jego twórczości w Polsce. W uzasadnieniu przyznania Nagrody Nobla, napisano, że Andrić otrzymuje ją za „siłę daru epickiego, pozwalającą w całej pełni odślonić ludzkie losy i problemy

związane z historią jego kraju". Odpowiedź na pytanie, jaki to kraj, jest dla Polaka bardzo trudna. Kształtowanie się polskiego poczucia odrębności wobec innych narodów odbywało się w odmiennych warunkach niż poczucie tożsamości mieszkańców byłej Jugosławii. Działo się tak nawet wtedy, kiedy Rzeczypospolita była krajem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym. Budowanie polskiego poczucia wspólnoty narodowej opierało się na jasno sprecyzowanych toposach, takich jak np. topos mowy polskiej lub topos Polaka-katolika. Największa popularność Andricia w naszym kraju przypada na okres po II wojnie światowej, kiedy Polska Ludowa pod względem etnicznym i wyznaniowym stała się niemal jednorodna. Z tego powodu polskiemu czytelnikowi, który ponadto na ogół słabo orientuje się w złożonej historii oraz swoistości kulturowej narodów bałkańskich, trudno jest w pełni pojąć problematykę pisarstwa Andricia. Elementem dodatkowo utrudniającym rozeznanie w tej skomplikowanej materii, jest sama idea jugoslawizmu, która nigdy nie była jednorodna i w różnych okresach pełniła odmienne funkcje.

Z tych powodów w polskiej recepcji tożsamość narodowa Ivo Andricia, jako trudna do określenia, nie jest najważniejszą dominantą interpretacyjną, a zatem tendencje do odczytywania problematyki twórczość Ivo Andricia skupiają przede wszystkim w dwóch zasadniczych kontekstach: uniwersalnego przesłania o dramacie ludzkiej egzystencji oraz zgłębianiu fenomenu kultury powstałej na styku Wschodu i Zachodu.

SUMMARY

MULTICULTURALISM AS A REASON OF BEING? NATIONAL IDENTITY OF YUGOSLAVIAN WRITER IVO ANDRIĆ

Ivo Andrić is the only writer and Nobel Prize winner of Balkan origin. His work dates between 1911 and 1975. For many years his national identity and work has been considered controversial. He described himself as Yugoslavian, however many sources (including Polish) consider him as a Croatian, Serbian or Bosnian author. Relatively popular in Poland, he formed close links with our country: personal, cultural and to a certain extent political. Poles were episodic yet important characters in Andrić' works.

The aim of this paper is to establish to which extent his national identity influenced the reception of his work in Poland. The motivation of his Nobel Prize reads: „for the epic force which he has tracked themes and depicted destinies drawn from the history of his country”. The answer to the question of ‘what country’ is difficult for a Pole. The formation of our sense of separateness from other nations developed in different circumstances to the formation of the sense of identity in former Yugoslavians. It took place even when Rzeczypospolita was a multinational and multiconfes-

sional country. The growth of Polish sense of togetherness was supported by clearly defined toposes, such as topos of Polish language or topos of a Catholic Pole. The peak of Andrić' popularity falls upon the time after WWII when Poland became almost homogenous in terms of ethnicity and religion. For this reason, Polish readers with limited understanding of historical complexity and cultural identity of the Balkan countries may not fully recognize the world depicted in Andrić' works. Moreover, the element that hinders understanding of these sophisticated matters is the idea of 'Yugoslavism' itself, which has never been homogeneous and played different roles during different periods.

For these reasons the Polish reception of the national identity of Ivo Andrić, as difficult to define, is not the most important interpretive dominant, therefore the key to understand his works revolve around two main contexts: universal message about the drama of human existence and exploring the cultural phenomenon created at a crossroad of East and West.